

Р.О. ДОВГАНЕНКО

УДК 908(477.63) "18"

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ТА ПРОПАГАНДА ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ РОБІТНИКІВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті розглядається вплив політичної освіти та пропаганди на формування світогляду робітників Катеринославщини на початку 1920-х рр.

Ключові слова: політична освіта, пропаганда, світогляд, комосередок, робітничий клас, ідеологія.

В статье рассматривается влияние политического образования и пропаганды на формирование мировоззрения рабочих Екатеринославщины в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: политическое образование, пропаганда, мировоззрение, комячейка, рабочий класс, идеология.

The article examines the impact of political education and propaganda on the formation of the working world Ekaterinoslav in early 1920.

Key words: political education, propaganda, ideology, komoseredok, the working class, ideology.

Після завершення громадянської війни зміцнення та розширення соціальної бази для партії більшовиків залишалося актуальним завданням, про що свідчили події у Кронштадті. Географію робітничих протестів складала вся територія колишньої Російської імперії. На початку 1920-х рр. на Катеринославщині, Одещині, Миколаївщині внаслідок нестачі продовольства відбулася низка робітничих страйків, в ході яких висувалися не тільки економічні гасла, а іноді й політичні вимоги. Яскравим прикладом подібних процесів були страйки робітників катеринославських підприємств наприкінці травня – на початку червня 1921 р.

Через припинення постачання продуктів за продрозкладкою в містах Катеринославщини спостерігалися жорстка нестача хлібу. Це примусило губернську владу організувати у травні – червні 1921 року так звану товарообмінну операцію на

Криворіжжі та Нікопольщині. Оскільки помітних результатів ці заходи не принесли, на початку червня в Катеринославі відбулися масові демонстрації робітників Брянського заводу, паровозних майстерень та залізничників, які висунули до партійного керівництва губернії «продовольчі вимоги». Цей рух був підтриманий й працівниками інших підприємств. На швейній фабриці та Депо Катерининської залізниці робітники почали «італійські» страйки. Апогею страйк досяг 1 червня, коли працівники паровозних майстерень вийшли на вулицю і навіть спробували розгромити управління залізниці. При цьому висувалися й вимоги політичного характеру про «ради без більшовиків». Остаточо заворушення припинилися 4 червня. Офіційно ця подія кваліфікувалася як «погромно-контрреволюційний виступ», який спровокували «петлюрівські» та

«білогвардійські» агітатори з допомогою неосвічених мас [2, с. 48-49]. Таким чином, крім задоволення найголовніших соціально-економічних потреб робітничого класу, перед партією більшовиків чітко постала необхідність формування в його середовищі своїх ідеологічних прибічників. Оскільки абсолютна більшість робітників була неписьменна, то прищеплення комуністичних ідеалів та якостей, якими наділявся образ ідеального з точки зору більшовиків робітника, стало невід'ємною частиною процесу навчання та виховання. Згідно з дослідженнями, в містах у 1922 р. відсоток політично неграмотних коливався від 50 до 70 відсотків, причому наявність вищої освіти не давала великого збільшення політичної грамотності [7, арк. 70].

В.І. Ленін у своєму фундаментальному дослідженні розвитку капіталізму в Росії дійшов висновку, що причина слабкої динаміки розвитку робітничого класу в Російській імперії полягає не стільки в слабкому розвитку промисловості, скільки у докорінних протиріччях світоглядного характеру між селянином та робітником [3]. Основою даних протиріч були знання, які селяни отримували у церковно-приходських школах, де вони вивчали Закон Божий, та в церкві, де вони закріплювали ці знання церковними обрядами. Селяни ж, які вимушені були йти працювати на заводи та фабрики, відривалися від свого сталого середовища, а отже і від його соціокультурного впливу. Але не тільки історичні умови розвитку ускладнювали для більшовиків процес формування ідеологічно прихильного ядра суспільства. У самій новій економічній політиці були закладені протиріччя, які прямо чи опосередковано могли гальмувати цей процес. Згідно з «Тезами про чергові завдання партії» основним завданням партії більшовиків був розвиток, укріплення та покращення матеріальної бази пролетарської держави. Ці завдання на думку більшовиків потребували «повного охоплення важкої промисловості» до рівня, який дозволив би стати їй основним

джерелом у відновленні народного господарства у всіх галузях. Був задекларований принцип, що комуністична партія як і раніше залишалася партією робітників, а селяни повинні були стати на її сторону [5, арк. 4]. Згідно з цим документом, в партійних колах цілком розуміли, що впровадження нової економічної політики неодмінно приведе до наступних негативних явищ: «збільшення матеріального добробуту окремих людей, зміщанювання, господарське обростання, заглиблення в себе, в свої особисті інтереси та ізоляція від партії, механічне членство, пияцтво та інші наслідки буржуазної культури, шкурництво, кар'єризм». Власне за цими названими негативними явищами повинна була відбуватися й самоочистка партії [5, арк. 7].

Боротьба з впливом непу повинна була вестися не тільки засобами репресій, а, головним чином, засобами культурного впливу, що включали підвищення культурного рівня народу, підготовку своїх культурних кадрів в усіх галузях, а також оволодіння всіма культурними досягненнями, розповсюдження та розвиток їх робітниками [5, арк. 4]. При цьому зазначалося, що партійна маса української організації партії більшовиків має надзвичайно низький політичний та культурний рівень: 60% її членів є абсолютно політично неосвіченими, 30% – слабо освіченими та лише 10% – політично добре освіченими [5, арк. 7]. Таким чином, одним з найголовніших завдань партії більшовиків на період непу було закріплення своєї влади шляхом збільшення числа ідеологічно лояльних партійних мас, перш за все, робітників. І максимально ефективними засобами досягнення цих цілей визнавалося політична та культурна освіта як вже дійсних членів партії, так і безпартійних робітників.

Стан освіти на початку 1920-х рр. був таким же жахливим, як і стан господарства. Так, на Катеринославщині на 1 квітня 1921 р. із 116 нормальних шкіл відновили роботу тільки 68, з яких лише 29 (з загальною кількістю учнів 8000 чол.) могли бути

достатньо профінансовані. У вищій освіті в губернії також панував безлад. Вищих учбових закладів тут було 4 – Гірничий інститут, Медичний інститут, Інститут народної освіти та Консерваторія. Разом в них на обліку нараховувалося близько 9500 чоловік, проте значна кількість їх лише числилася в вузах, не відвідуючи їх. Крім того, за даними доповіді відділу освіти Катеринославської губернії серед студентів був наявний «елемент пролетарський і навіть ворожий радянській владі» [6, арк. 243-245]. Тому Губпрофосвіти невідкладно почав перереєстрацію студентів за допомогою анкетування рядом питань, які умовно розбивалися на такі групи: 1) успішність; 2) соціальне положення; 3) заслуги перед радянською владою; 4) елементарне класово-політичне орієнтування. Тобто, перевагами при вступі до вузу користувалися в першу чергу вихідці із робітників та селян [6, арк. 246]. Також на території Катеринославщини налічувалося 9 технікумів: 3 педагогічних, 2 соціально-економічних, 1 будівельний, 1 технікум мистецтв, 1 межовий та 1 дорожній. Разом з цим в Катеринославі працювало 10 профшкіл (1 індустріально-технічна) та низка курсів – радянських робітників, радіослухачів, червоного права, соціалістичного виховання.

Особливістю стратегії більшовиків в справі збільшення своїх прихильників була нероздільність культурного та ідеологічного виховання. Тобто основним їх завданням було змінити світогляд та світосприйняття робітничого класу, а також селянства для того, щоб вони адекватно сприймали ідеологічні засади партії. Для максимального ефекту, згідно з тезами 6-ої всеукраїнської конференції з питань партбудівництва, необхідно, «щоб жоден захід, що відноситься до життя чи побуту робітників на підприємствах, червоноармійців в казармах та селян на селі не проходив без впливу комуністичного осередку». В свою чергу, комуністичний осередок, як низовий рівень організації партії більшовиків, повинен був

діяти через місцеві кооперативи, культпросвіткоми, фабзавкоми, комнезами, контргоспкомісії, проводячи свої засідання в цехах після закінчення роботи, у гуртожитках робітників, в казармах червоноармійців [5, арк. 34-35].

Комуністичний осередок, по суті, був низовою ланкою в структурі комуністичної партії, який організовувався на будь-яких підприємствах чи установах (заводах, фабриках, кооперативах) і обов'язково (як зазначалося в «Інструкції по роботі міськкомосередків») об'єднував всіх дійсних членів партії на даному підприємстві за умови наявності хоча б трьох членів партії [8, арк. 57]. Будучи найменшим об'єднанням в структурі партії, комуністичні осередки, тим не менше, були одними з найважливіших елементів в цій структурі. Комуністичний осередок повинен був брати участь у всіх заходах радянської влади, виконувати всі постанови керівних партійних органів та сприяти органам Надзвичайної комісії у боротьбі з контрреволюцією [8, арк. 58-59].

Комосередки виконували роль центрів пропаганди комуністичної ідеології, « посилюючи комуністичну свідомість членів осередку » та активно залучаючи безпартійних до лав комуністичної партії. Досягати цих цілей вона повинна була за допомогою антирелігійної пропаганди, співбесід та дискусій з найбільш актуальних поточних питань, шляхом організації читання вголос книг, газет, проведення агітаційних судів та беручи найактивнішу участь у роботі клубів при підприємствах. Крім того, одним з обов'язкових пунктів в сфері діяльності комосередків була так звана виробнича пропаганда, метою якої було довести до відома робітників завдання і місце їх підприємства у загальному плані відновлення господарства країни [8, арк. 62]. Крім власне агітаційно-пропагандистської роботи, комосередки мали можливість вносити пропозиції до відповідних радянських та професійних органів пропозицій щодо покращення організації

виробничого процесу, умов праці та побуту робітників [8, арк. 61зв.].

Основною метою агітаційно-пропагандистської роботи була не тільки популяризація комуністичної ідеології серед робітників, а й прищеплення нового типу етики та моралі, що досягалося за допомогою комуністичного партійного виховання. Так, членам комосередків рекомендувалося шляхом власного прикладу виховувати в безпартійній масі серйозне ставлення до виробництва – наприклад, через висування членів осередку на найважчі роботи [8, арк. 61]. Особливу увагу при проведенні агітаційної роботи, згідно інструкції по партійному вихованню, необхідно було приділяти роз'ясненню значення «партійної спайки» та дисципліни. Партійне виховання передбачало виховання членів партії свідомими комуністами, які б брали активну участь у вирішенні питань партійної політики, а також могли проводити в життя необхідні заходи та рішення партії на практиці.

Невід'ємною частиною роботи в осередку був розгляд питань партійно-пролетарської етики та боротьби з релігійними забобонам шляхом бесід, доповідей. Тобто головним завданням комуністичних осередків було проведення організаційно-виховної роботи з елементами освіти. Для отримання більш серйозної теоретичної підготовки здібних кадрів, вони направлялися у партшколи, школи політграмотності та до гуртків. Також у кожному комуністичному осередку обов'язково необхідно було проводити так званий партійний день. У цей день передбачалося проведення виступів зі звітами, доповідями з історії партії, про перемоги, поразки, мучеників. Також необхідно було проводити бесіди щодо поточних завдань партії. Головною метою проведення спеціального партійного дня було викликати почуття солідарності з партією та щоб кожний член партії відчував себе борцем за велику ідею [8, арк. 83-84].

Крім проведення роботи з членами партії, одним зі стратегічних напрямів діяльності комуністичних осередків було залучення до партійних лав та до радянського будівництва безпартійних робітників. Головними труднощами у приверненні безпартійних робітників до партійної роботи була, перш за все, матеріальна невігідність такої роботи в порівнянні з роботою на підприємствах, щоправда ця різниця постійно зменшувалася внаслідок активної роботи в цьому напрямку. Середня різниця у зарплаті становила на 1921 р. 500 000 крб. Так, окремою постановою засновувався спеціальний фонд заробітної плати, з якого робітникам, призначеним на радянську та партійну роботу, необхідно було доплачувати різницю між його заводською зарплатою та зарплатою в установі, куди його направляли. Також мало місце «затирання» робітників у радянських установах, а також невміння або небажання керівників цих закладів зацікавити їх роботою. Виходячи з середньої різниці заробітних плат та згідно інструкції, губкомам щомісячно необхідно було висувати на роботу в радянських закладах певну кількість робітників. Так, від Катеринославської губернії їх мало бути 30. Всього ж по Україні необхідна квота робітників-висуванців була встановлена у кількості 350 чоловік [8, арк. 140]. Не всі, хто знаходився у складі комосередку, могли просунути далі у своїй кар'єрі партійного чи радянського працівника, оскільки для виявлення підходящих кандидатів у члени партії використовувалися перевірки у вигляді різноманітних доручень: наприклад, ознайомлення з поточними завданнями партії чи вивчення програми та історії партії [8, арк. 163].

Тільки у Катеринославському районі було зареєстровано 75 комуністичних осередків (50 громадянських та 25 військових). Вони були організовані майже на всіх підприємствах, в радянських закладах та при госпіталях. Для координації дій збиралися дільничні зібрання [10, арк. 2]. Діаметрально протилежна ситуація була у

Фабрично-Чечелівському районі – тут агітаційна робота зводилася до проведення мітингів, які не завжди проходили успішно. Партшкола функціонувала тільки на папері. При агітаційній секції існувала бібліотека, але фундаментальних книг в ній не було [10, арк. 3]. Проте не можна сказати, що в постачанні літератури не було ніяких зрушень, хоча вона й надходила в обмеженій кількості. Згідно з інформацією Катеринославського губкому за червень – липень 1921 р. в губернію надійшло, включаючи не розподілені залишки, 522 одиниці наукової літератури, 847 одиниць центральних журналів, 819 – місцевих, 431 брошура, 40 збірників праць – всього 2639 [10, арк. 54]. Через відсутність в комуністичних осередках «ідейних керівників» регулярної роботи в них не було. Більшим успіхом користувалися так звані безпартійні збори, які в середньому збирали близько 300 чоловік. Дуже показовими є відомості із заводів «Старр», «Сіріус», «Мантель», «Зондер-Мартісон», через систематичність та регулярність партійної роботи тут регулярно проходили мітинги, працював клуб-читальня, причому автор звіту звернув увагу на те, що більшість робітників на цих заводах були латишами [10, арк. 57-59].

Для підготовки кадрів радянських та партійних робітників у всіх радянських республіках була організована мережа марксистських гуртків, шкіл політграмоти та радянських партійних шкіл. Стан партійної та політпросвіти у першій половині 1920-х рр. знаходився на дуже низькому рівні, що було пов'язано з жахливим станом економіки та інфраструктури в цілому у країні. Згідно з оглядом роботи Катеринославського губкому за 1921 р., тут була повністю відсутня організація керівництва та зв'язку з місцями, спостерігалось «падіння дисципліни та безладність у всій організації» [9, арк. 2].

Система політосвіти була досить диференційована. Існувало три типи навчальних закладів – марксистські гуртки, школи політграмоти та радянські партійні

школи. Марксистський гурток являв собою низову ланку у політосвіті. Суть марксистського гуртка зводилась до розгляду питань, які визначали самі члени гуртка, та їх критичного обговорення (подібна програма була характерна для гуртків другого ступеню). Проте існували гуртки першого ступеню, в яких заняття могли проводитися на основі підручників і метою яких було не просто дати елементарні знання, а й навчити роботі з книгою. Приблизна програма гуртків складалася з наступних дисциплін: 1) курсу політичної економії (за підручником О. Богданова «Короткий курс економічної науки»); 2) Історія боротьби класів в Росії (за роботою Покровського «Російська історія у самому стислому нарисі»); 3) Історія Паризької комуні за Степановим 4) Інтернаціонал за Стекловим. Крім класичних прийомів навчання, притаманних подібним закладам (лекції, бесіди), існувала й контролююча форма роботи – підготовка та читання рефератів.

На Півдні України у 1922 р. налічувалося близько 10 марксистських гуртків (7-8 на Одещині, 2 на Запоріжжі) та 20 шкіл політграмоти (по 9 на Одещині та Катеринославщині, 2 – на Запоріжжі) [7, арк. 73]. Програма шкіл політграмоти в більшості своїй повторювала програми, розроблені для партійних шкіл, лише з тією особливістю, що були значно спрощені. Тут вивчалися всі цикли від світознавства («мироведение») і до радянського циклу. Внаслідок нестачі лекторів та великої кількості абсолютно неписьменних слухачів, мало місце надмірне перевантаження викладачів. На кожний цикл дисциплін було виділено 2 години на тиждень та 3 місяці, що було абсолютно недостатньо для засвоєння матеріалу неписьменними слухачами. В таких умовах була неможливою чітка робота цих навчальних закладів. Тому вони іноді переходили на інші принципи викладання. У Катеринославі у 1922 р. замість шкіл політграмоти організовувалися політкурси з програмами повітових партшкіл. Заняття в них проводилися

щоденно ввечері. В Одесі ж застосовували змішану систему навчання, тобто школи політграмоти частково розформувалися [7, арк. 89-90].

Наступним рівнем політичної освіти були радянські партійні школи, які поділялися на районні, повітові та губернські. На середину 1922 р. в Україні нараховувалося 12 губернських партшкіл другого ступеню, 25 повітових та 12 районних партшкіл першого ступеню [7, арк. 78]. В Катеринославській губернії повітові партшколи знаходилися в Катеринославському, Павлоградському та Криворізькому повітах, в них навчалось 600 чоловік [4, арк. 227]. Мережа партшкіл налічувала близько 5000 курсантів. Поступали до партійних шкіл не всі бажаючі. Прикладом серйозності набору може слугувати той факт, що у Запоріжжі з 231 претендента на вступ до губернської партшколи було зараховано всього 118 чоловік. Соціальний склад партійних шкіл був наступним: найменшу частину серед курсантів партшкіл складала вікова група до 20 років – в Миколаївській губпартшколі дана вікова група складала приблизно 1/2 складу. Також невеликий відсоток складала вікова група старше 30 років – 13 %. Подібна картина з невеликими змінами спостерігалася і в інших партійних школах Півдня України. Переважну більшість відвідувачів партійних шкіл за статистичними даними становили вихідці з робітничого класу. В Катеринославській губернії їх частка складала більше 50% [7, арк. 78-79].

Характерною особливістю партшкіл була наявність у них конкретних учбових планів, які розробляли відділи пропаганди при Главполітпросвіті. В порівнянні з 1921 р., кількість предметів в них була зменшена, проте збільшена кількість годин, виділених на загальноосвітні предмети. Але дуже часто кількість годин коливалася в бік тих чи інших дисциплін в залежності від наявності лекторів та слухачів. Також мали місце значні розходження та відступи від

розроблених програм. Наприклад, у Миколаївській партшколі паралельно з російською історією викладався курс класової боротьби в Росії. Через нестачу кваліфікованих лекторів дуже часто партшколи переходили на лекційно-гурткову систему роботи та скорочували години роботи. Така ситуація спостерігалася в губпартшколах Катеринослава та Запоріжжя. Про уніфікованість методів навчання на початку 1920-х рр. йтися не могло також з вищезазначених причин.

Позааудиторна робота майже у всіх школах проходила у формі політпросвіткома з організацією тих чи інших гуртків у клубі. Найбільш розповсюдженими були хорові, драматичні, газетно-літературні, та спортивні гуртки. Іноді у формі гурткової роботи проходили додаткові заняття з основних курсів як, наприклад, у Донецькій губернії, де в такій формі додатково вивчали курс природознавства [7, арк. 80-81].

Для більшої ефективності сприйняття населенням нових ідей та поглядів на всіх рівнях були створені відділи агітації та пропаганди, на які було покладено завдання сприяти зменшенню впливу релігії на населення за допомогою методів пропаганди. Згідно з тезами антирелігійної пропаганди причинами існування релігійного світогляду є відсутність наукового мислення, недостатність природничо-наукової освіти та нерозвинутість класової свідомості. Головними носіями релігійного світогляду називалися селяни, міщани та певна частина робітників, «які стоять на рівні дрібного та землеробського господарства та ремесла, які обертаються в сфері найпростішого товарообміну». Релігійному світогляду більшовики протиставили світогляд культурний [5, арк. 123].

Агіткампанії присвячувалися не тільки роз'ясненню поточних завдань політики комуністичної партії, а й, власне, на практиці пристосовували нові ідеї та світоглядні позиції серед найширших мас населення. Наприклад, агіткампанію Катеринославського губкому 1921 р.

присвятили дням Карла Лібкнехта та Розі Люксембург, Шевченка, Восьмого березня, Паризької комуні, Лютневої революції, Всеобуча та Першого травня. В ході цих заходів вироблялися нові форми агітаційної роботи – концерти – доповіді. В Новомосковському повіті тільки за 1 місяць було проведено п'ять концертів-доповідей, на яких побувало близько 300 партійних громадян та більше 1000 безпартійних. В Кривому Розі Агітпроп провів 12 концертів, які відвідало більше 4500 чоловік. У Павлоградському та Верхньодніпровському повітах за травень – червень 1921 р. було проведено 111 лекцій, читань, співбесід, які відвідало більше 1700 членів КМС та 6800 безпартійних громадян [10, арк. 263-264].

Таким чином, створивши мережу закладів політпросвіти, комуністична партія вирішувала одразу цілу низку завдань. Оскільки програма цих навчальних закладів складалася з загальноосвітньої та політичної, чи радянської, слухачі цих закладів отримували одночасно і початкові навички писемності, а також ознайолювалися з основами комуністичної ідеології. Головною метою освіти у всіх її формах було створення нового типу свідомості у населення, який би став на заміну старого типу свідомості. Оскільки основні знання про світобудову людина в дореволюційній Росії отримувала з Біблії, то відповідним чином формувалися її моральні, естетичні ідеали та погляди на

суспільні відносини. Відокремивши церкву від держави та позбавивши її можливості впливати на освіту молоді, більшовики забезпечили собі монопольне положення в галузі освіти. Проте на початку 1920-х рр. ефективність освітніх заходів знижувалася через нестачу кваліфікованих лекторів та навчальної літератури [1, 3]. Незважаючи на ці труднощі, тісна інтегрованість установ політичної освіти та пропаганди в різноманітні сфери суспільної та виробничої діяльності людини сприяла поступовій реалізації поставлених перед ними цілей. Поєднавши загальноосвітній курс навчання з вивченням партійної ідеології, більшовики відтворювали у реальності образ робітника, головною рисою якого мала стати тотожність його світоглядних орієнтирів та політики комуністичної партії.

Бібліографічні посилання:

1. ДАДО. – Ф. 2160. – Оп. 2. – Спр. 2.
2. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. – Днепропетровск, 1927. – 136 с.
3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т. 3. – 792 с.
4. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.
5. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 417.
6. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 202.
7. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1460.
8. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 419.
9. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 425.
10. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 476.

